הרב **אפרים כחלון**
מחבר שו"ת אך טוב לישראל

בעניין שריפת גופות גויים והמסתעף

טעם במצוות קבורה * פינוי המת מקברו כשמתבזה גופו * בזיון בשריפת המת * הרגש בבשר המת * מחילת הנפטר על צער גופו לאחר מיתה * כשציוה שישרפהו * איסור ניוול המת * מצוות קבורה * איסור "לא תלין" * קבורה בארון * חשש ע"ז בשריפת גופות * אפרו של יצחק * אמונה בהשראת הנפש * כל הנקברים לא ישרפו * שריפת עצמות מלך אדום * נתינת אפר אדם בראש * מצוות קבורה בגוי * מת נכרי האם אסור בהנאה * אמירה לגוי בשאר איסורים * לקיחת ממון על הקבורה

שאלה

ליל כו חשון תשע"ד

נשאלתי מכבוד מו"ר, ראב"ד מקודש, ראש המוסדות המפוארים 'יורו משפטיך', הגאון הגדול רבי גדעון בן משה שליט"א, לחות דעתי הקל'ה כמות שהיא אי שרי ליהודי בחוץ לארץ להקים משרפה לגופות מתי הנכרים בלבד (הנעשית מחמת מיעוט מקומות קבורה, או מחמת שתישאר מזכרת למשפחת המת), והשריפה תיעשה ע"י פועלים נוכריים שיעבדו אצלו, וענוותו תרבני. ואחר הק'ידה חמש מאות אחוה דעתי בעזרת צורי וגואלי על אף של"צ לדידי ודכוותי.

תשובה

א.

הנה באיסור שריפת גופת מת יהודי - מצאנו בפוסקים כמה טעמים לאסור ונבארם אחת לאחת, ועל פי זה נראה שיש לדון אי שייכים הני טעמי בנכרים.

וזה יצא ראשונה - איתא בסנהדרין (דף מו ע"ב): "איבעיא להו קבורה משום בזיונא הוא או משום כפרה הוא, למאי נפקא מינה, דאמר לא בעינא דליקברוה

לההוא גברא, אי אמרת משום בזיונא הוא לא כל כמיניה, ואי אמרת משום כפרה הוא, הא אמר לא בעינא כפרה". ופרש רש"י: "משום בזיונא הוא: שלא יתבזה לעין כל, שיראוהו מת ונרקב ונבקע. או כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו, שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות. לא כל כמיניה: דבזיון הוא לקרוביו. הא אמר לא בעינא כפרה: ואי נמי קבריה ליה לא מתכפר". עכ"ל.

חזינן דאיכא ב' טעמים לחיוב הקבורה. וכאשר שורפים את הגופה נמצא דאין לו כפרה, דמשמע דקפדינן דוקא על כפרה שנעשית ע"י הקבורה ולא באופן אחר, וכמ"ש רש"י דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות. וכ"נ מדברי התוס' שם (ד"ה קבורה) שהקשו: "וא"ת והא איכא כפרה טפי בשלא נקבר משנקבר, כדתניא בשמעתין (דף מז ע"א) סימן יפה לו למת שנפרעין ממנו לאחר מיתה, מת לא נספד ולא נקבר, וי"ל דלאו לא נקבר כלל קאמר אלא לא נקבר לפי כבודו". עכ"ד. ומשמע מדבריהם דאם לא נקבר כלל ליכא לו כפרה. וכ"כ בתוס' הרא"ש (שם ד"ה קבורה), וע"ע במאירי (שם ד"ה לעולם).

ומהשתא יש לומר דאף כששורפים את גופו לית לו כפרה בזה, דסוף סוף לא הורד והושפל בתחתיות ארץ. וכ"כ בשו"ת חלקת יעקב (חיו"ד סימן רג אות ג). ומ"מ היכא שמצווה ורוצה שישרפו את גופתו לאחר מיתתו, ליכא להאי חששא, וכדאמרינן בגמרא דהיכא דקאמר לא בעינא כפרה, לא צריך לקוברו, והוסיף רש"י דאי נמי קבריה ליה לא מתכפר.

ואמנם גבי האי חששא דבזיוני דהיינו בזיון הוא לקרוביו, וכמ"ש רש"י וכ"כ התוס' והתוס' הרא"ש (שם), נראה דכל היכא דמקובל הדבר לשרוף גופות המתים אין בזה בזיון לקרוביו. וביחוד ע"פ מ"ש רש"י דמשום בזיונא היינו שלא יתבזה לעין כל שיראוהו מת ונרקב ונבקע, דכל ששורפים הגופות במקומות המיוחדים לכך, לא רואים כלום ואינו מתבזה בזה [ומכאן תשובה מוצאת למ"ש בשו"ת חלקת יעקב הנזכר, דמדלא כתבה הגמרא דהנ"מ בין הני טעמי היכי שלא אמר כלום רק היורשים רוצים לשורפו, דמשום כפרה איכא ומשום בזיוני ליכא דהא נשרף, מוכח שהשריפה עצמה היא בזיון. עכתו"ד. ואחר המחי"ר אי משום הא לא איריא, חדא דהא ליכא בכה"ג כפרה, וכמ"ש הרב המחבר גופיה לעיל מיניה, דדוקא ע"י שנקבר יש לו כפרה. ועוד, דהאי בזיוני דאמרינן בגמרא לאו בבזיון גוף המת

עסקינן אלא בבזיון קרוביו, וכמ"ש התוס' והתוס' הרא"ש (שם) להדיא, דאם כן אמאי לא כל כמיניה אלא בזיונא דמשפחתו. וכ"נ מפרש"י. עי"ש. וא"כ אפש"ל דלהכי לא כתבה הגמרא האי נ"מ].

ובדומה לזה כתב בערוך לנר (שם ד"ה למאי), דאין לפשוט ספק הגמרא אי משום כפרה או בזיוני מהא דצוה ר' אלעזר בר"ש לדביתהו שלא לקברו, כדאמרינן בב"מ (דף פד ע"ב), דאף אי מחל על בזיונו וכי לא חס הצדיק על כבוד משפחתו, די"ל דהא התם לא היה בזיון, שלא היה מוטל לעין כל, עד שלא ידעו כלל שמת הוא ואף לא שלטה ביה רמה, כדאמרינן שם, והרי בזיון אינו אלא כשיראוהו מת ונרקב ונבקע כמ"ש רש"י. עכת"ד. וע"ע במ"ש בזה המהרש"א בח"א (שם), והמהרי"ץ חיות (שם), ובספר מעייני החכמה למהרא"ל צינץ (שם), ובספר ילקוט הגרשוני על אגדות הש"ס (ח"א בסופו, בתשובה לרב אחד, ושנה דבריו בח"ב בב"מ שם). אתה הראת לדעת דכל היכא דאין רואים את בזיון המת כשנרקב ליכא למיחש לבזיוני.

וכ"נ ממ"ש בשו"ת אמרי אש (חיו"ד סימן קיח), והו"ד בשו"ת יביע אומר (ח"ז חיו"ד סימן לה), שאם יש דלף טורד וגשם שוטף על הקבר, כבר כתב הב"י בשם האו"ז להתיר לפנות המת לקבר אחר אם יש לחוש שיכנסו מים בקברו, ואע"פ שגם בשאר קברים אם יחפשו שם ימצאו מים, הנה אין ספק שכאשר יחפרו אנשי החברה קדישא לקבור שם וימצאו שם מים, בודאי שיסירו המים וינגבו אותם עד כמה שאפשר, ולא יניחו את המת במים, ואם אולי אחר סתימת הגולל עוד יכנסו מים מתחת, הרי אין רואה, ואין המת מתבזה, משא"כ אם המטר סוחף על הקבר ולפעמים יכנס ויעבור לעומק הקבר ויתבזה בין החיים, יש לפנותו, שזהו עיקר הבזיון, זכר לדבר מה שאמרו (בברכות דף יח ע"ב) בענין הנערה שהיתה קבורה במחצלת של קנים. ע"כ. ומשמע מדבריו שגם אם יש לחוש שנכנסים מים אל הקבר כל שאין הדבר ניכר מבחוץ אין לפנותו, כיון שאין רואים את הבזיון למת. ואמנם יד הדוחה נטויה לומר דיש לחלק בין היכא שנקבר כבר וצריך לפנותו משום בזיון דאתא עליה, לבין היכא שעושה בידים ממש את בזיונו. ויל"ע. וע"ע במג"א (או"ח סימן שיא ס"ק ג), שכתב דאין בזיון המת כשנשרף, ומשמע דאין בזה בזיון כלל. ואמנם במחצה"ש (שם) פירש דהיינו שאין בו בזיון כ"כ הא קצת בזיוני

איכא. עי"ש. וע"ע בשו"ת מלמד להועיל (ח"ב חיו"ד סימן קיד אות ב), ובשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנו). וע"ע במ"ש לקמן (אות ג) בדין ניוול המת.

◆

ב.

טעם נוסף מצאנו לאסור שריפת גופת מת יהודי - והוא על פי מ"ש בגמרא בשבת (דף יג ע"ב): "אין בשר המת מרגיש באיזמל, איני, והאמר רב יצחק קשה רימה למת כמחט בבשר החי שנאמר "אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל" (איוב יד, כב), אימא אין בשר המת שבחי מרגיש באיזמל". ע"כ. ומשמע דמסקנת הגמרא דבשר גוף המת מרגיש באיזמל, כמו שמרגיש ברימה, וא"כ אף כששורפים את גופו אית לו צער.

אלא שמצאנו מחלוקת בזה אי המת מרגיש בשאר מיני צער חוץ מהרימה, דהנה הרשב"א בתשובה (ח"א סימן שסט) כתב להתיר ליתן על גוף המת סיד כדי שיתעכל מהר ויוכלו להוליכו אל קברי אבותיו, שאין בשר המת מרגיש באזמל כל שכן בסיד. עי"ש. והקשו על דבריו מהאי סוגיא דשבת, והרדב"ז בתשובה (ח"א סימן תפד) כתב ליישב, דהרשב"א ס"ל כהס"ד דהגמרא דאין בשר המת מרגיש באיזמל, ושאני רמה דקשה למת יותר מאיזמל, והוי נמי מצי לתרוצי הכי אלא משום דברייתא אתיא שפיר טפי וכו', ויש חילוק בין רימה לשאר דברים, דרימה כיון דהוי מיניה וביה כדי להעניש אותו על מעשיו מרגיש בו, אבל שאר דברים, אפילו איזמל וסיד, אינו מרגיש, וזו מפליאות השגחתו יתברך. עכ"ד. ולך נא ראה לרבותינו האחרונים שהשיגו ע"ד, ובשו"ת כתב סופר (חיו"ד סימן קפד) כתב, דאין אלו אלא דברי נביאות. גם בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כג אות כד) כתב, דתירוצו אינו מרווח כ"כ, ומ"מ אנו נותנים ראשינו תחת כפות רגלי הראשונים, (כמ"ש כיו"ב הרמב"ן בחידושיו לכתובות דף נד ע"א). ע"כ.

אמנם התוי"ט באבות (פ"ב מ"ז) רוח אחרת היתה עימו וכתב, דודאי גוף בשר המת אינו מרגיש כלום, ואף ברימה, ורק נפשו תאבל ועגומה בבזיון זה, ולהכי אם הוא לצורך המת, כהאי דהכא, גם בזיון ואבלות נפשו ליכא. ולזה הסכים החתם סופר בתשובה (ח"ו סימן לז). עי"ש. ומשמע דס"ל דכל שא"ז לצורך המת שפיר

איכא צער למת. וע"ע בזה בשו"ת שבות יעקב (ח"ב סימן צז), ובשפת אמת בשבת (שם), ובשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כג אות כד, ובח"ז חיו"ד סימן לה).

ומ"מ נראה דהיכא שרצונו בכך שישרפו את גופתו ליכא למיחש לכל הני, דגם אי איכא לו צער הא מחל מראש על צער זה. וכ"נ מדברי הרדב"ז בתשובה (שם) שכתב וז"ל: "ראיתי מי שצוה בשעת מותו שיתנו סיד בתוך קברו כדי שיתעכל הבשר מהרה, לפי שאמרו במדרש שאין מכניסין את הנשמה למחיצתה עד שיתעכל הבשר, ובזה נשתבחה ארץ ישראל שנאמר "ארץ אוכלת יושביה" (במדבר יג, לב) היא ואמרו מתוך גנותה למדנו שבחה שממהרת לאכול את יושביה אשר בתוכה כדי שהנשמה תמצא מנוחה נכונה בישיבה עליונה אם היא ראויה לכך. ואע"פ שדבר זה מותר הוא, וכדכתיבנא, וכ"ש כשהוא בעצמו מצווה על זה, מ"מ הוא התחכמות על מה שסדר הקב"ה בטבעו של עולם כיון שהדבר על צד העונש מה הועיל. הקצור קצרה ידו יתברך להתפרע ממנו בעונש שהוא קשה ומר מזה. ואם צדיק הוא הלא יצוה את הטבע להשיב כל יסוד ליעודו בזולת זמן או בזמן קצר כדי שתעלה נשמתו למקומה בלא מונע, הילכך על זה וכיוצא בו אני קורא "תמים תהיה וגו'" (דברים יח, יג)". עכ"ל. ובהאי טעמא דצער המת נראה דאין חילוק בין אם מתעכלת על ידי סיד או אש, וכל היכא שזה רצונו ליכא למיחש לצערו, שהרי מחל.

◆

ג.

ונראה שבכלל הני טעמא של בזיונא וצערא נראה דיש לאסור מצד איסור ניוול המת, דיש בו גם בזיון לקרוביו וגם צער למת, וכ"כ בשו"ת מלמד להועיל (ח"ב חיו"ד סימן קיד), דכשורפים את גופת המת אין לך ניוול גדול מזה. וע"ע בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כג) שהאריך בדין ניוול המת.

והנה בבבא בתרא (דף קנד ע"א - ע"ב) איתא: "מעשה בבני ברק באחד שמכר בנכסי אביו ומת ובאו בני משפחה וערערו לומר קטן היה בשעת מיתה, ובאו ושאלו את רבי עקיבא מהו לבודקו, אמר להם אי אתם רשאים לנוולו, ועוד סימנין עשויין להשתנות לאחר מיתה. ואקשינן בגמרא - אי אמרת לקוחות קא מערערי

אמאי שתקי, לימרו ליה אנן זוזי יהבינן ליה לינוול ולינוול, ומשני - אי משום הא לא איריא, הכי קאמר להו חדא דאי אתם רשאים לנוולו, ועוד וכי תימרו זוזי שקל לינוול ולינוול סימנים עשויין להשתנות לאחר מיתה". ע"כ. ופירש הרשב"ם: "לינוול ולינוול: אין אנו חוששין בבשתו, שאינו קרובנו והפסדנו מרובה". וכ"כ התוס' (שם ד"ה זוזי), דהיורשים אינם רשאים לנוולו בשביל הירושה דלא מידי יהבי, ועוד שהוא קרובם. ע"כ. נמצא שכל היכא שאינו קרובו ואיכא לו הפסד דמים, ע"פ הרשב"ם, או דמידי יהיב, ע"פ התוס', ליכא למיחש לניוול.

ויש לעיין איזה טעם עיקר - מה שאינם קרובו או מה דיהיבי מידי. ואי נימא דעיקר הטעם הוא שאין לחוש לניוולו משום שאינם קרוביו, אף דלא יהיב מידי, נמצא שכל היכא שאין האדם קרובו של המת ליכא ביה חששא דניוול המת. ולכי תידוק תחזי דליכא למימר הכי. וכ"נ לדייק ממ"ש בספר תורת חיים (שם ד"ה אנן), להוכיח דלא היו מפסידים דמים בזה, ומשום האי טעמא דיהיבי מידי מצי שפיר למימר לינוול ולינוול, משא"כ היורשים, דלא יהבו ליה מידי. ע"כ. ומשמע מדבריו דאף היורשים אי הוה יהיבי מידי שפיר הוה מצי למימר לינוול ולינוול. נמצא שעיקר הטעם הוא משום דיהיבי מידי.

אמנם בדין זה של ניוול המת נחלקו האחרונים אי מהני מחילה, וכמ"ש דבריהם בשו"ת יביע אומר (שם אות כח) עי"ש ומשם בארה. ונראה שדעתו דעת עליון ג"כ להחמיר בזה, שצרוף צורף שם את דעות הסוברים שמהני מחילה בזה למ"ש לעיל מיניה, דלא חשוב ניוול היכא שהוא צורך גדול, והוה ס"ס. עי"ש. ומידי פלוגתא לא יצאנו [ויש לדון עפ"ד היביע אומר היכא דהוה צורך גדול, וכגון שמקום בית הקברות צר מלהכיל את כל המתים וליכא מקום אחר לקבור באזור זה אי חשיבא בכה"ג צורך גדול שיהא מהני בו מחילה ויהא שרי לשרוף את הגופה. ואכמ"ל בזה, ולגבי נכרי נראה להקל, וכמ"ש לקמן בעזהי"ת ובישועתו].

◆

ד.

ובהיותי בזה חמותי ראיתי שכתבו הפוסקים טעם נוסף לאסור שריפת גופת יהודי, והוא משום שעל ידי זה מבטל את מצות קבורה, וכ"כ בשו"ת אחיעזר (ח"ג

סימן עב) ובשו"ת מלמד להועיל (ח"ב חיו"ד סימן קיד) ועוד. ובזה יש לדון אי הוה הקבורה מצוה או חיובא, מן התורה או מדרבנן, דהנה בגמרא בסנהדרין (דף מו ע"ב) איתא: "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי, מנין למלין את מתו שעובר עליו בלא תעשה, תלמוד לומר כי קבור תקברנו, מכאן למלין את מתו שעובר בלא תעשה. איכא דאמרי אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי, רמז לקבורה מן התורה מניין, תלמוד לומר כי קבור תקברנו, מכאן רמז לקבורה מן התורה". ע"כ. וחזינן דרק לפי האיכא דאמרי השנייה יש רמז מן התורה לקבורה, אך לאיכא דאמרי הראשונה אין הפסוק עוסק כלל במצות קבורה אלא בדין הלנת המת להרוגי ב"ד, וכדקאמר קרא "לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו" (דברים כא, כג). וגם אי נילף מיניה לשאר מתים דאסור להלינם מ"מ לא משמע מיניה דאיכא חיובא או מצוה לקברו בעפר, דהא אפשר להצניעו באיזה מקום ותו לא חשיב הלנה. וכ"כ בשו"ת דברי חיים מצאנז (יורה דעה ח"א סימן סד), דהאי איבעיא בגמרא אי חובת קבורה הוא משום כפרה או בזיוני, הוא רק על הקבורה בעפר, אבל על כל פנים צריך להצניעו כדי שלא יעבור על לא תלין, דודאי אין רשאין לעבור על מצות לא תלין. והוסיף שכן כתב לפרש בספר מחנה לויה (ביאורים על הלכות שמחות למהר"ם מרוטנברג סימן עד אות ג ד"ה איברא).

והנה ברש"י כתב: "כי קבר תקברנו: מרבויא דריש כל המתים". ע"כ. והיינו דאע"ג דהאי קרא גבי נתלים איתא, מ"מ מריבויא דקרא ילפינן ליה לכל המתים. וע"ע בספר תורת חיים (שם ד"ה תלמוד). והנה בירושלמי נזיר (פ"ז ה"א) איתא נמי להאי דרשה מהאי קרא, אלא דהתם משמע דאזיל אנהרגין בב"ד. וכ"כ בפני משה ובקרבן עדה שם. וכ"נ מדברי הספרי (דברים פרשת כי תצא פיסקא רכא אות כג) שכתב: "לא תלין נבלתו על העץ (דברים כא, כג), מצות לא תעשה, כי קבור תקברנו, מצות עשה, כיצד עושים לו ממתינים לו עד חשיכה ותולים לו ומתירים אותו, ואם לן עוברים עליו בלא תעשה שנאמר לא תלין נבלתו על העץ". ע"כ. נמצא דרק גבי הנהרגין דריש ליה דמצוה לקוברם. ונראה דאף לבבלי, דדריש להאי קרא גביה כל המתים, לאו מצוה ממש קאמר אלא רמז בעלמא, והכי מוכח לישנא דהגמרא דגבי המלין את מתו אמרינן דעובר בלא תעשה, וגבי קבורת המת אמרינן דהוה רק רמז מן התורה. וכ"כ הגר"ב אפשטיין בספרו תורה תמימה (דברים פרק כא הערה קסג-קסד), דאין לימוד זה אלא אסמכתא. והוכיח כן מהגמרא, דבתר הכי מספק"ל

אי הטעם של הקבורה הוא משום בזיוני או משום כפרה, ומבארת שהנ"מ בזה היא, באומר אל תקברוני, יעוי"ש. ואי ס"ד דחיוב קבורה הוא מצות עשה מהתורה, מה לנו לחקור בטעם הדבר, ואיך ס"ד שאחד יבא לבטל מצות עשה שבתורה, ובכגון זה לאו כל כמיניה, ואין בכחו בזה, אלא ודאי דבעיקרו היא מצות או תקנת חכמים וחקר בטעם הדבר, ומצא נ"מ באומר אי אפשי בתקנת חכמים, וכדמפרש. עכ"ד [ומיהו מ"ש שם דמהירושלמי מוכח דהוה מצוה דאורייתא וטרח ליישב, אחר המחי"ר זה אינו, דהמדקדק בדברי הירושלמי עיניו תחזינה מישרים דאיירי דוקא גבי הרוגי ב"ד, וכמ"ש המפרשים שם].

אלא שמדברי רבוותא קדמאי ובתראי נראה דס"ל דמצות קבורה היא מן התורה, ואף חיובא איכא, ראשון ראשון חשוב הוא רבינו הרמב"ם, שכתב (פי"ב מהלכות אבל ה"א) ד"אם צוה שלא יקברוהו אין שומעין לו, שהקבורה מצוה שנאמר "כי קבר תקברנו". עכ"ל. וכ"כ בספר המצוות (מצוה רלא). גם מדברי הטור (יו"ד ריש סימן שסב) נראה דס"ל דאיכא מצוה בקבורה, ואף איסורא דלא תלין איכא כל היכא שלא קוברו בעפר, שכתב: "אמר ר"י מנין לקבורה מן התורה, שנאמר כי קבר וגו', לפיכך הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום שמלין על המת". עכ"ל. וכ"כ מרן השו"ע (שם), ובב"י (שם) כתב דמקורו טהור מדברי הרמב"ן בתורת האדם (עמוד קיז) שכתב וז"ל: "נמצינו למידין, שהעושים ארון למת ומניחו בבית הקברות אינה קבורה ובכלל מלין מתו הוא ועובר עליו". עכ"ל. נמצא שתמיד איכא חיובא מן התורה לקבור משום לאו דלא תלין. וכ"כ הרדב"ז בתשובה (ח"ב סימן תשפ) דחייבין כל ישראל לקבור את מתיהן מהתורה, כדאמר ר"י משום רשב"י, וא"ת א"כ מה נפקא מינה דקא מיבעיא לן אי משום בזיונא או כפרה הא טעון קבורה מה"ת וי"ל דנפק"מ רק על הכפרה גופא אם הוא מתכפר בקבורה או לא והוי האיבעיא רק לענין דין נפשו בעוה"ב ומשום הכי לא הביא הרי"ף בעיא זו. עכ"ל. ובשו"ת חלקת יעקב (חיו"ד סימן רג) העיר שבתשובה אחרת (בח"ב סימן שיא) כתב הרדב"ז דמצות קבורה היא מדרבנן, כדעת ר"ח בסנהדרין (דף מז ע"א), עי"ש. ולכל הדברות חזינן דאיכא מצוה בקבורה.

ולך נא ראה למ"ש בלחם משנה ע"ד הרמב"ם (שם), דהא דאיבעיא בגמרא, אי טעם הקבורה היא משום בזיונא או כפרה, זה רק להאיכא דאמרי דאמר ר"י רמז

לקבורה מן התורה, דמלשון רמז משמע דאין חיוב קבורה מן התורה. אבל ללישנא קמא, דעובר משום מלין מתו מקבר תקברנו אף בשאר מתים, ממילא אף לענין קבורה דהוי מן התורה ליכא בעיא. וע"ע ברדב"ז (ח"ב סימן שיא). וכ"כ בשו"ת מהר"ם מינץ (סימן נד), דדוחק לומר דהאי דרשה דדריש ר"י משם רשב"י לא הוי רק אסמכתא, דודאי הוי לימוד מן התורה, ומאי דמספקא בגמרא דהנ"מ אי אמר מיתנא וכו', ואי איכא לימוד מן התורה דבעי לקברו ליכא נ"מ דתמיד מחויבים לקברו, י"ל דהיכא דלא אמר מידי אז צריכין היורשים לקוברו בע"כ מדאורייתא, ולא מצי יורשים למימר לא חיישינן אנן אבזיוניה, דבע"כ מוטל עליהן המצוה, כמו כל מצות עשה דמוטלות על האדם לקיימו, ואי לא מקיים מכין אותו עד שתצא נפשו. אבל אי טעמא דקבורה משום כפרה, א"כ כי אמר ההוא גברא אל תקברוהו, אז לא בעי האי גברא כפרה, וכן אין לו כפרה, א"כ מאי ריוח לקוברו כיון דלא מועיל בקבורה, לכן א"צ לקוברו, דהאי גברא הוי כמו מאבד עצמו לדעת. עכ"ד. וכ"כ בשו"ת כתב סופר (חיו"ד סימן קפ), דלכל הלשונות בגמרא דדריש מקבור תקברנו דאורייתא הוא. עי"ש. וע"ע בשו"ת דברי חיים מצאנז (חיו"ד ח"א סימן סד) ובשו"ת נשמת חיים להגר"ח ברלין (סימן קכב).

ואחרי הודיע אלוקים אותנו כל זאת, נפיק דכאשר שורף את הגופה ולא קוברה מבטל מצוה זו, ואף איסור הלנת המת איכא בכה"ג, וכמ"ש הרמב"ן. וע"ע בשו"ת שרידי אש (ח"ב סימן לא) מה שכתב לפלפל בחכמה במצות קבורה ואכמ"ל בזה.

◆

ה.

והן עתה חמותי ראיתי שכמה מהאחרונים רצו לייחס למעשה שריפת הגופות פולחן דתי של עוע"ז, ועל כן כתבו דהעובר על זה ושורף גופות מתים של יהודים עובר על איסור "ובחוקתיהם לא תלכו" (ויקרא יח, ג), וכ"כ בשו"ת חלקת יעקב (חיו"ד סימן רג אות ד) ועוד, ואנא עניא אמינא דאי משום האי לא איריא, דכבר כתב בשו"ת מהרי"ק (שורש פח), והביאו מרן בב"י (יו"ד ריש סימן קעח) וזתו"ד, לענ"ד נראה דדבר פשוט שלא אסרו משום חוק אלא באחד משני חלקים, האחד הוא הדבר אשר אין טעמו נגלה, וכדמשמע לשון חוק. ועניין השני יש לאסור משום

חוקות הגויים לפי הנלענ"ד הוא הדבר אשר שייך בו נדנוד פריצת גדר הצניעות והענוה ינהגו בו הגויים, גם זה אסור. ואף גם זאת נראה דהיינו דוקא שהוא עושה כדי להתדמות להם ולא לתועלת ידועה. עכ"ד. וע"ע בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כד-כה) מ"ש בזה. והנה הכא בשריפת גופות המתים טעמם נגלה, ואיכא גם תועלת ידועה, או מחמת מיעוט מקום הקברים, או שנעשה כן לרצון הקרובים כדי שיראו ויזכרו בכל שעה ושעה בקרוביהם.

וכבר היה כן לעולמים, צא ולמד ממה שמבואר במדרש[א] שאמר יצחק לאביו טול אפר שלי והניחו אצל שרה בתיבה בחדרה וכו'. וכ"נ ממ"ש הריטב"א בנדה (דף נה ע"א), אהאי דאיתא בגמרא (שם) אמר עולא דבר תורה עור אדם כי עבדו טהור ומה טעם אמרו טמא גזרה שמא יעשה אדם עור אביו ואמו שטיחין, וז"ל, וקשה והלא רשע שבגוים אינו עושה כן וכל שכן ישראל, לכך הנכון כמו שפירש מורי הרב הר"א הלוי בשם רבו הרמב"ן ז"ל דשטיחין היינו שעשה מהן דבר חשוב ומעובד יפה לשטחן על גבי הכותל להתאבל עליהם ימים רבים, או שיזכור מעשיהם הטובים, והיינו דנקט לשון שטיחין ולשון אביו ואמו. עכ"ל. וכ"ה ברמב"ן בחולין (דף קכב ע"א). ואדרבא משם יש להביא דמדומי ראיה דליכא בהאי מילתא האי חששא ד"בחוקתיהם לא תלכו", דמשמע קצת מדברי הריטב"א דהיה כן מנהג הגויים, ולהכי גזרו שלא יהיה כן גם בעם ישראל, ואי אסור הדבר משום "בחוקתיהם לא תלכו", לא היו צריכים לגזור האי מילתא, ומיהו אהאי מילתא יש לישב כמ"ש התוס' (שם ד"ה שמא) ליישב קושיתם. עי"ש.

◆

ו.

סברא נוספת כתבו האחרונים לאסור שריפת גופות מתים יהודים, והיא שמראה בזה שהוא לא מאמין בהישארות הנפש וכופר בתחית המתים. וכ"כ בשו"ת חלקת יעקב (שם אות א) [ועל דבריו אלו יש לעיין, דהא כתב בתר הכי דמדלא כתבה

א). כן הביא בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כב סוף אות כב) בשם שו"ת שם הכהן (סימן טו), ושם לא זכר ש'ר מקום מדרש זה, ואמנם בפיוט 'עת שערי רצון' הנאמר בראש השנה מובא כן. עי"ש. ושוב מצאתי לאח"ז בשו"ת חסד יהושע גרינוואלד (ח"א חיו"ד סימן מו ד"ה שוב) שהביא כן בשם מדרש 'ויושע', שהובא באוצר המדרשים אייזנשטיין (עמ' 147).

הגמרא בסנהדרין (דף מו ע"ב) דהנ"מ בין הני טעמי היכי שלא אמר כלום רק היורשים רוצים לשורפו, דמשום כפרה איכא ומשום בזיוני ליכא דהא נשרף, מוכח שהשריפה עצמה היא בזיון. עכתו"ד. ולכאורה אי איכא בהאי מילתא איסורא דובחוקתיהם או שמראה בזה שכופר בתחית המתים היאך איכא למימר נ"מ כזו, הא אסור בכל גווני לשורפו, וכבר הבאתי לעיל להעיר בדבריו אלו שכולם מקש'ה]. וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנו), ולכאורה נראה דכל היכא דמוכח שעושה כן משום טעם המוכיח שאין כונתו לכפור בהישארות הנפש ובתחיית המתים וכגון מחמת חוסר מקום קבורה וכדומה תו ליכא למיחש להאי טעמא.

◆

ז.

ומצאתי בחפיש'ה למ"ש בשו"ת קול מבשר לרבי משולם ראטה זצ"ל (ח"א סימן ע), שעסק בנידו"ד של שריפת גופות מתים יהודים, והעלה לאסור וחד מהני טעמי שכתב הוא משום דאיתא בתמורה (דף לד ע"א), כל הנקברין לא ישרפו, וא"כ מת הוא מהנקברין ואסור לשורפו, כיון דהוא בכלל הנקברין ואסור בהנאה, ושייך גביה הטעם דאיתא בגמרא (שם) דכל הנקברין לא ישרפו משום דהנקברין אפרן אסור והנשרפין אפרן מותר ואתי למישרי אפרו. עי"ש דבריו. והאריך למענית'ו במאד מאד בהאי סברא. וכ"כ עוד פוסקים קיבצם כעמיר גרנה בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כב אות כב) וכתבו שאף לאחר שעברו ושרפו את הגופה חייב האפר בקבורה שלא יבואו לידי תקלה ליהנות ממנו.

◆

ח.

ומעתה אלכה ואשובה לי אל נידון דידן גבי שריפת גופות גויים, והנה מהני טעמא דחובת הקבורה היא משום כפרה וע"כ כששורפו מבטל ד"ז, ליכא למיחש, דהא כבר כתבנו לעיל דכל היכא שזה רצונו ליכא למיחש להא. ונראה עוד לומר דהיכא דדרך הנכרים לשרוף את גופות מתיהם, אף אם לא אומר שזה רצונו מסתברא מילתא דזהו רצונו, דכיון דכך הוא המנהג, שורת הדעת נוטה דלא היה רצונו לשנות ממנהג הנהוג בשריפת גופו, ואין מקום לחשוש למיעוטא שירצו

לשנות ממנהג זה. ומטעם זה ליכא למיחש נמי לצער וניוול המת דכשהווה רצונו שישרפהו וכך המנהג ליכא למיחש להא. ומהשתא לפי"ז אף האי חששא דמשום בזיוניה ליכא, כיון שכך מנהגם אין בזה בזיון גביהם. ואפילו לפי מ"ש הרמב"ן בספר תורת האדם (ענין הקבורה ד"ה איבעיא להו), דהטעם משום בזיוני אין הפירוש בזיוני לקרובים דוקא, ורק שהבזיון לאדם שנברא בצלם אלקים להיות מושלך בחוץ ומשום הכי פירש שם הרמב"ן ז"ל אפילו היורשים מרוצים שלא יקברוהו אינם רשאים משום בזיוני. עי"ש. מ"מ הכא מלבד מה שלא משליך הגופה לחוץ, זאת ועוד, שגבי הנכרים לא חשיב בזיון. וכמשנ"ת. וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנו), דגבי נכרים ליכא למיחש לבזיון גם לפי טעמו של הרמב"ן דאינם מעיקרא בכלל מצות הקבורה. וכמ"ש לקמן בעזהי"ת. עוד יש לומר דלהאי טעמא משום כפרה אין לנו לחזר ולטרוח על כפרתם של הנכרים וכמ"ש לקמן.

◆

ט.

והנה יש שרצו להוכיח שאסור לשרוף אף גופת גוי, ממה שמבואר בכתוב "כה אמר ה' על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפו עצמות מלך אדום לשיד" (עמוס ב, א), ופירש"י (שם): "פעם אחת נפל מלך אדום ביד מלך מואב ושרפו עצמותיו וטחום בקירות הבית ותבע הקב"ה אונאת המלך שנהגו בו בזיון". עכ"ל. נמצא שתבע הקב"ה כבודו של הגוי.

ואנא עניא אמינא דאי משום הא לא איריא, דהמדקדק מדברי רש"י יראה שכתב דתבע הקב"ה אונאת המלך שנהגו בו בזיון. ע"כ. ואפשר דדוקא גבי מלך חשיב בזיון. עוי"ל, דהתם הוה מנהג בזיון אף אצל אומות העולם, לא כן היום שכך המנהג שווה להרבה מאו"ה, וכ"ש כשידוע שכך היה רצונו, דהוא לא חש על בזיונו ומה לנו לחוש לבזיונו. עוי"ל ע"פ מ"ש הרד"ק בפירושו (שם) משם תרגום יונתן, שסד מלך מואב ביתו באותו אפר דרך נקמה ובזיון. וא"כ אפש"ל דלהכי הקפיד הקב"ה ע"ז. גם יש לדחות ראיה זו ממ"ש בפירוש המצודת דוד (שם) וז"ל, שמלך מואב לקח בן מלך אדום הראוי למלוך ושרפו כליל כעולה ואז קצף מלך אדום על ישראל כי בעבורם באה לו הרעה ההיא ולא ראו להצילו, א"כ ע"י מלך

מואב נתעורר קצף על ישראל לכן יקבל מואב גמול. עכ"ל. אתה הראת לדעת שאין ראיה כלל מהתם לאסור.

◆

י.

עוד עלה במחשבה לפני להביא ראיה דשרי לשרוף עצמות מת גוי. דהנה כתבו התוס' בתענית (דף טו ע"ב ד"ה ונותנין ודף טז ע"א ד"ה אפר מקלה), דאותו אפר מקלה שנותנין בראש בעת התעניות, אותו אפר היה עשוי מעצמות אדם שנשרפו, דהוי לזיכרון העקידה. עכ"ד. ותמה היעב"ץ (שם) וכתב דברי התוס' תמוהים הן, דמאיזה עצם אדם יהא אפר זה? וכי ישרפו עצם אדם יהודי בשביל כך? או האם יקחו עצם מאת נכרי וישרפוהו ויתנו על ראשם? רחמנא ליצלן מהאי דעתא שבשתא. עכ"ד. וכ"כ לתמוה בקרן אורה (שם), ובשו"ת אוצר המכתבים (ח"ב סימן אלף רכא) ע"ש. ואמנם אי נימא דשרי לשרוף עצמות גויים, ניחא, דבמת גוי איירי. וכ"כ ליישב בפשיטות בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כב אות כ), ע"ש. ומ"ש היעב"ץ לתמוה האם יקחו עצם מאת נכרי וישרפוהו ויתנו על ראשם? י"ל דאצל הגויים מצוי ששורפים את מתיהם, ומצוי אפר זה אצלם, ואפשר ליקח מהם. ולא צריך לשרוף במיוחד לצורך נתינת האפר מקלה.

◆

יא.

פש גבן לדון אי איכא מצות קבורה בנכרים, וראיתי להרב ציץ אליעזר (ח"י סימן כה פרק ט) שיצא לדון בזה וכתב, דמדברי הגמ' בגיטין (דף סא ע"א) והירושלמי והתוספתא (פ"ג דגיטין הי"ח) מבואר דקוברין מתי גויים מפני דרכי שלום, ונפסק כן להלכה ברמב"ם (פי"ד מאבל הי"ב) ובטוש"ע (יו"ד סימן שסז סעיף א). ושכן נראה מדברי רש"י (מלכים א, יא, טו) על הכתוב "ויהי בהיות דוד את אדום בעלות יואב שר הצבא לקבר את החללים וגו'" ופירש רש"י וז"ל: "לקבר את החללים, שקברו להרוגים של אדום הוא שנאמר 'ויעש דוד שם בשובו מהכות את אדום' (שמואל ב, ח, יג), שהיו הכל מקלסין אותו איש חסיד שקובר את הרוגיו, וכן הוא אומר במלחמות גוג ומגוג 'וקברו כל עם הארץ והיה להם לשם' (יחזקאל לט, יג)". עכ"ל.

והובא זאת גם ברד"ק שם. ויוצא לנו איפוא מהאמור שאין חיוב מהתורה לקבור גם מתי עכו"ם, אלא שיש בזה רק משום מדת חסידות ומשום דרכי שלום בלבד. אלא שקשה ע"ז מדברי הרמב"ן בפירושו על התורה (דברים כא, כב) דכותב וז"ל: "והנה המלין התלוי או אפילו המת בארץ עובר בשני לאוין ועשה, ובחוצה לארץ בעשה ול"ת אחר שהוא למד מן התלוי כאשר פירשתי, ומן הלאו הזה קבר יהושע מלכי כנען ביומן אע"פ שאין בתלייתן הקללה שהזכירו רבותינו במגדף ועובד ע"ג אבל היה בהם משום טומאת הארץ או שחשש לקללת אלקים מן המשל של שני האחים כאשר פרשתי". עכ"ל. הרי דס"ל להרמב"ן בפשיטות דהלאו דלא תלין ישנו גם על מתי עכו"ם וממילא יש חיוב מהתורה לקוברם. וקשה היאך הרמב"ן יחלוק על כל דברי חז"ל הנזכרים שמשמע מהם שאין בזה אלא דרכי שלום? [ואנא עניא יש לי להוסיף דהא הרמב"ן גופא הביא האי דינא דקוברין מתי גויים וכו' מפני דרכי שלום בספרו תורת האדם (ענין הקבורה אות לג), ושם לא שזכר ש'ר כלל מהאי דינא דכתב בספרו על התורה דמשמע דחיובא נמי איכא].

וכתב הרב ציץ אליעזר לתרץ כמה תירוצים: א. שבנוגע למתי עכו"ם ס"ל שישנו הלאו של לא תלין דוקא בתלוי, כפשטות לשון הכתוב, ולכן לא תקשי עליו כלל מההיא דתלמודין והתוספתא, דשם מדובר לא על תלויים כי אם על סתם מתים ולכן אין בהם אלא משום דרכי שלום, והרמב"ן מדבר רק בתלוי, בדומה למה שמסתייע מיהושע שקבר מלכי כנען אשר תלה אותם. ב. שדווקא כאשר אנו גרמנו למותם הוא דס"ל להרמב"ן שהחיוב עלינו לקוברם, אבל לא כשאנו לא גרמנו למותם, וחידושא דתלמודין הוא שאפילו כשאנו לא גרמנו למותם ג"כ יש לנו מ"מ לקוברם משום דרכי שלום. ג. דהנה לטעמו הראשון של הרמב"ן שהוא משום טומאת הארץ, הא יוצא לנו שהחיוב לקבור גם מתי עכו"ם הוא רק בארץ ולא בחו"ל, וא"כ יש לומר דהתלמודין מדברים באופן כללי גם על חו"ל ולכן שפיר אמרו שיש בזה רק מפני דרכי שלום, ואין לכן כל סתירה מזה להרמב"ן שמדבר רק על בארץ, ולפי"ז גם מדברי רש"י במלכים הנ"ל לא תהא הוכחה שלא יסבור כהרמב"ן שבארץ יש איסור לאו לקוברם, כי הרי המדובר שם הוא על ארץ אדום ולא על בארץ, ולכן שפיר פירש"י שהיה בזה רק משום מדת חסידות, אבל בארץ יודה שפיר גם רש"י שיש בזה גם חיוב מהתורה משום "ולא תטמא את אדמתך". ואין ממילא לפי"ז קושי' לפי הפירוש השני של הרמב"ן, שמפרש שהוא

משום שחשש לקללת אלקים, שלפי"ז הרי שייך זה גם בחו"ל, דזה כבר מצינו בכמה מקומות בדברי הרמב"ן עה"ת שכן דרכו, לפרש פירוש אחד עפ"י חז"ל ופירוש נוסף לפי הנראה בעיניו. ד. דנהי דמצוה לקוברם, אבל אין כל חיוב מה"ת להוציא עליהם כל הוצאות קבורה ויש לקוברם כפי שהם ובכל מקום שהם, והחידוש שבתלמודין הוא שיש גם להוציא עליהם הוצאות, כפי שמוציאים על מתי ישראל כדי לקוברם כפי כבודם שנוהגים, ולזה החיוב הוא רק משום דרכי שלום לבד. ה. יש לדייק מהרמב"ן שהוא בעצמו החשיב לעיקר את טעמו הראשון משום טומאת הארץ, והוא מזה שבטעמו השני כותב הרמב"ן בלשון או שחשש לקללת אלקים מן המשל, ואילו בכתבו הטעם הראשון כותב בלשון החלטי ומן הלאו הזה קבר יהושע וכו'. וא"כ י"ל דבכתבו הטעם השני, רצונו לומר, שרק יהושע חשש שהמשל שייך גם בעכו"ם, אבל אנן לא ס"ל כן, אלא דהוא שייך רק בישראל ולא בבני נח, וכן עלה מראש בדעתו של המנחת חינוך בקומץ המנחה (מצוה תקלז) לומר כן, באופן שאם נלך לפי הטעם השני של הרמב"ן לא תהא עליו כלל קושיה מהאמור בתלמודין, כי הרמב"ן כותב רק שיהושע חשש לכך, אבל להלכה לא נקטינן בכזאת. עכ"ד.

והנה לפי כל תירוציו (מלבד תירוצו הרביעי), נפיק, דבנ"ד אין חיוב לקבור מתי הנכרים אלא מפני דרכי שלום, דהא אינם נתלים, ואנו לא גרמנו למיתתם, ואין זה בא"י, ואנו לא חוששים לחשש שחשש יהושע, ומימילא כל שאין חיוב לקבור אין איסור בשריפה. שו"ר להגר"ש ואזנר (שליט"א) [זצ"ל] בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנו) שנזקק לדברי הרמב"ן הללו, וכתב דאין לומר שהנ"מ בין ב' טעמיו דלטעם הב' גוי הוא בכלל מצות קבורה גם בחו"ל דזה אינו דלב' התירוצים ברמב"ן אין הגוים בכלל מצות עשה דקבורה, רק העיקר שלא ללון או משום טומאת אדמתך וזה בא"י דוקא, או משל דב' אחים דשייך גם בחו"ל, אבל מצות עשה דקבורה בקרקע לא שמענו כלל, דאפשר בסיד או בשריפה. עכ"ד. אתה הראת לדעת דלדבריו אין חיוב כלל בקבורת גוי בקרקע, דעיקר העניין הוא שלא להלינו, ולא לקברו. ועפי"ד אתי שפיר נמי מה שהקשה בשו"ת ציץ אליעזר הנזכר, ע"ד הרמב"ן, די"ל דלעולם מדינא אין חיוב קבורת גוי בקרקע, דאפשר גם בסיד או בשריפה, ואהאי קאמרינן בגמרא בגיטין (שם) דקוברין מתי עכו"ם עם מתי ישראל מפני דרכי שלום. והיינו שקוברין אותם בקרקע כמתי ישראל. ותשקוט

האר"ש. גם בשו"ת הרמ"ץ (חאו"ח סימן יד) נשא ונתן בדברי הרמב"ן ודעתו היא דלא נתכוון הרמב"ן על לאו ממש שיש ג"כ בעכו"ם. עי"ש. וע"ע בשו"ת צפנת פענח להגר"י רוזין (סימן רנו). ומ"מ נפיק לן דאין חיוב לקבור מתי גויים, וכ"כ בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כב אות כ), בשם כמה מרבוותא. ע"ש.

וחזי הוית בשו"ת קול מבשר (ח"א סימן ע), שיצא לדון אי גוי בעי קבורה וכתב, דלטעמא דכפרה הא אמרינן בירושלמי נזיר (פ"ח ה"א) הגויים אין להם נזירות דגוי לאו בר כפרה הוא, וכ"כ הגהות אשרי (פ"ק דב"ב דף י), בהא דאין מקבלין צדקה מן הגויים והובא בט"ז וש"ך (יו"ד סי' רנ"ד סק"ד), וגם לטעמא דבזיונא הא אמרינן בסנהדרין (דף נה ע"א), דגויים לית להו קלון ופירש"י דאקלון דידהו לא חס רחמנא (וקלון דהתם בבא על הבהמה שלא תהא עוברת בשוק ויאמרו פלוני וכו' דומה קצת להא דקללת אלקים תלוי), ובע"כ הא דמלכי כנען היו צריכין קבורה משום שהיו בא"י דוקא משום לא תטמא את אדמתך (אך לפי דברי הרמב"ן שפי' המשל דשני אחים תאומים גם גבי גויים ושייך בהו קללת אלקים תלוי שנמשך הדבר לכבוד הקב"ה א"צ לזה, אבל תימה דהגמ' בסנהדרין לא נקט הך טעמא רק בזיונא או כפרה, וגם טעם דל"ת אדמתך לא תני ואפשר מפני שאינו בחו"ל) ורק יש לקברן עכ"פ משום איסורי הנאה שיש בהן לפ"ד השו"ע (יו"ד סימן שמט סעיף א) כנ"ל. עכ"ד. נמצא דס"ל דכל האי חששא הוא משום איסורי הנאה שיש בהם.

◆

יב.

ומהשתא יש לדון אי מת נכרי אסור בהנאה, וכבר נחלקו בזה רבוותא, עיין במשנה למלך (פי"ד מהל' אבל הכ"א) ובשדי חמד בדברי חכמים (סימו נב), וע"ע בשו"ת שבות יעקב (ח"א סימן פט). ובספר חזון עובדיה (אבלות ח"א עמ' תסז והלאה) האריך בזה, ושם הביא דלדעת הירושלמי בשבת (פ"י ה"ו) בשר מת גוי מותר בהנאה, וכן דעת הרמב"ן בכתובות (דף ס ע"א), וכ"כ הרדב"ז (ח"ג סימן תקמח) ועוד.

ובטעם הדבר שאין איסור הנאה ממת נכרי כתבו בעלי התוספות על התורה (בפרשת משפטים) דהוא מפני שהאיסור נלמד בגזירה שוה מעגלה ערופה, וא"כ דין זה רק לישראל נאמר ולא לבני נח. וכ"כ הרשב"א בבבא קמא (דף נג ע"ב). ובתשובת גינת ורדים (יו"ד כלל א סימן ה) הוסיף בזה עוד סברא, שכיוון שהפסוק

אינו קורא לבשרם בשר אדם, לכן לא שייך לאסור את בשרם בהנאה, מפני שלא נאמרה הלכה זו אלא על בשר אדם. עכ"ד.

אלא שדעת מרן השו"ע (יו"ד סימן שמט סעיף א) דמת גוי אסור בהנאה, ומקורו טהור מדברי הרשב"א בתשובה (סימן שסה). ומ"מ לדינא כתב בחזו"ע שם (עמ' תעא[ב]) להתיר הנאה ממת גוי גם בחולה שאין בו סכנה, כדעת הירושלמי והראשונים שמתירים בהנאה, ואע"פ שמרן פסק בשו"ע (שם) דמת גוי אסור בהנאה. יש לומר דכבר העיר ע"ז מרן החיד"א בספר יעיר אוזן (מערכת ב אות לב), שנעלם ממרן דברי הירושלמי, והרשב"א גופיה שהוא מקור דבריו, הרי שבחידושין לב"ק (דף נג ע"ב) כתב כדברי התוס' דמותר בהנאה, משום דאיסור הנאה במת נפקא לן מדכתיב "ותמת שם מרים" (במדבר כ, א. וע"ע בע"ז דף כט ע"ב), והילכך בישראל דוקא, כמרים, ולא בגויים. ומוכרחים לומר שדברי הרשב"א בתשובה לא היו אלא כלפי השואל, ודרך שקלא וטריא, אולם לענין דינא גם הרשב"א סובר שמת גוי מותר בהנאה, שכן מצאנו להרשב"א בשבת (דף צד ע"ב ד"ה מי קא אמינא) שהביא דברי הירושלמי שמתיר. וכ"כ בספר הרוקח (סימן שסד), וכן מוכח מדברי היראים (סימן שי) והרמב"ן בכתובות (שם) וביחוד שמרן עצמו בכסף משנה (פ"ה מהלכות ערכין הלכה יז) כתב, שמת גוי אינו אסור בהנאה אלא רק מת ישראל, דומיא דמרים. ע"ש. וכן פסקו חבל אחרונים ומהם הגר"א בביאוריו על השו"ע (שם), והש"ך בנקה"כ (שם) ועוד ועוד.

ובשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כ אות י), הביא את תשובת מו"ר הגרב"צ אבא שאול זצ"ל, שכתב דרוב הפוסקים מתירים מת גוי בהנאה. והמעיין בדברי מרן הראש"ל הגר"ע יוסף זצ"ל יחזו פנימו דעם כל הני רבוותא שהביא שמתירים הנאה ממת גוי לא התיר לכתחילה ליהנות מן המת אלא בחולה שאב"ס. ואמנם בהערות למעלה (עמ' תסז) כתב, דטוב לחוש לדברי המחמירים ליהנות ממת גוי. עי"ש. ומשמע דאיכא בזה רק חומרא בעלמא, ולא אסר איסר בזה. ונראה דגבי חולה צירף גם כן את דברי הפתחי תשובה (שם) שהביא בשם שו"ת אבן שוהם (סימן ל), שמת ישראל אסור בהנאה מן התורה, ואילו מת גוי אינו אסור בהנאה אלא מדרבנן, והילכך בחולה שאב"ס יש להקל. עכ"ד. והו"ד בחזו"ע (שם). וע"ע

ב). ולעיל עמוד תסז בהלכות למעלה כתב דלצורך חולה שיש בו סכנה יש להקל. ולפמ"ש הכא ה"ה לחולה שאב"ס.

בספר מאור ישראל (ח"א עמ' קצה ד"ה פוטר), ובשו"ת יחל ישראל להגרי"מ לאו שליט"א (סימן עב).

◆

יג.

והנה בנד"ד גבי שריפת גופת המת כבר הזכרנו שיש מן הפוסקים שכתבו לאסור מהאי טעמא דאמרינן בתמורה (דף לד ע"א) דכל הנקברין לא ישרפו משום דאתי למישרי אפרו, הבט ימין וראה. וא"כ י"ל דרק היכא דנימא דבשר מת גוי אסור בהנאה יש לאסור לשרוף את גופתו שמא יבא ליהנות מן האפר, אך אי בשר מת גוי עצמו מותר בהנאה כ"ש דליכא למיחש לאפרו. ועל פי זה עלה במחשבה לפני לומר דאף דפסק מרן השו"ע גבי מת גוי שאסור בהנאה מ"מ איכא הכא כמה ספיקות וס"ס[ג], חדא שמא הלכה כהירושלמי והפוסקים שמת גוי מותר בהנאה וגם אם יהנו מן האפר ליכא למיחש, ושמא אם מרן אי היה רואה את הירושלמי שכתב שמותר בהנאה הוה הדר ביה, ואף דעת מרן גופיה בכס"מ כן, להתיר מת גוי בהנאה, וכמשנ"ת לעיל, ועוד דאף אי נימא דמת גוי אסור בהנאה, שמא אין איסורו אלא מדרבנן, ובהא איכא למימר דכולי האי, לגזור שלא ישרפו את גופתו שמא יבואו ליהנות מהאפר, לא גזרו דהוה כגזירה לגזירה[ד], ובייחוד לפי מ"ש הגר"א ביו"ד (סימן קנה) והחזו"א (יו"ד סו"ס סז), דכל אפר מקרי שלא כדרך הנאתו, ואינו אסור אלא מדרבנן, שהוה שלא כדרך הנאתו. ע"כ. נמצא שכל דין זה הוא מדרבנן. גם יש לומר עוד ע"פ מ"ש הרדב"ז (ח"ג סימן תקמז), שאף במת כל שלא כדרך הנאתו מותר. והגם דהוה פלוגתא בזה, וכמ"ש בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כא אות יז), שהביא את מחלוקת הפוסקים בזה מערכה לקראת מערכה, ומשם

ג). גם יש לצרף את דעת הפוסקים שמותר לשרוף אפילו מת ישראל. וכ"כ בשו"ת מחנה חיים (ח"ג יו"ד סימן מב) בדעת התוספות בחולין (דף קכה ע"ב ד"ה יכול). וראיתי שציינו שכ"ד הרב שואל ומשיב בספר יוסף דעת (יו"ד סימן שמח), ושכן היקל בזה בשו"ת בית אב (חמישאי סימן שלח). ואמ"א.

ד). ואמנם עיין בשו"ת שאלת יעב"ץ (סימן מא ד"ה ובאמת), שכתב שנראה לומר שאין איסור ההנאה ממת יהודי איסור מדאורייתא, ולהכי לא שמעינן בשום מקום בתלמוד שכלל לבשר המת בשאר איסורי הנאה, ומהשתא אי קידש בבשר המת מקודשת, והכי ס"ל לדוד המלך, שקידש בערלות פלשתים (עיין סנהדרין דף יט ע"ב), אע"ג דשל מתים הוו. עכ"ד. ולפי"ד יש לעיין דאמאי גבי מת ישראל, אסור לשרוף גופתו שמא יבואו ליהנות באפר, הא הוה כגזירה לגזירה. ומיהו שם כתב דלדעתו אין לחלק בין מת ישראל לגוי. עי"ש.

בארה, מ"מ חזי לאיצטרופי, דהא כל החשש הכא הוא מדרבנן, וא"כ אפילו גבי מת יהודי יש לומר דהוה ספק דרבנן לקולא לגבי ההנאה מן האפר, כ"ש במת נכרי, ואפשר שאף מרן השו"ע יודה בזה, דשרי האפר בהנאה. וא"כ אין כאן מקום ליגזור שאסור לשורפו, שמא יבואו ליהנות מאפרו, דאף אם יהנו הוה סד"ר ומותר [ואף אי לא הוה האפר אסור מדרבנן לכו"ע, מ"מ הא איכא למימר ס"ס, שמא מת גוי מותר בהנאה, ושמא גבי אפרו הוה שלכדה"נ ובמת מותר, ובכה"ג הקילו הפוסקים, וכמ"ש בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כ). עי"ש].

ועוד יש לומר דליכא למיחש שיהנו מן האפר, שהרי לא משליכים אפר זה כדומן ע"פ האדמה, אלא שומרים או קוברים אותו. שו"ר בספר תפארת יעקב בתמורה (על התפא"י, פ"ז מ"ד יכין אות כד, והו"ד בילקוט ביאורים במתיבתא עמ"ס תמורה כרך ב עמ' רסח), שכתב כן, והוסיף דלהכי התירו לשרוף את המלכים, כמו שמצינו לגבי שאול כמבואר בשמואל (א, לא, יב), דכיון שהיו גונזים את האפר בארון ובמקום מיוחד בבית הקברות, לא שייך בזה חשש תקלה שיהנה מהאפר ובאופן כזה מותר. וע"ע בספר ראשון לציון (שם פ"ז מ"ו). גם יש לומר דהאי חששא שמא יבואו ליהנות מהאפר לא מצוי בימינו כלל, וכמ"ש בשו"ת מלמד להועיל (ח"ב חיו"ד סימן קיג), דאע"ג דאפר איסורי הנאה יש לקוברם בבית קברות וכמ"ש מרן בשו"ע (יו"ד סימן קלג סעיף א), נראה דגבי אפר גופת מת יהודי ששרפוהו אין חיוב לקבור בבית קברות, דדוקא היכא דיש חשש שמא יחטט אחריו צריך לקבור בביה"ק, אבל כאן אין חשש כזה, דבזמננו אין דרך לחטט אחר אפר המתים וליקח לזבל עיין ט"ז (שם ס"ק ב), וגם אין דרך ליקח אפר המתים לצורך שאר דברים, וא"כ אין חיוב לקוברו בבית הקברות דוקא. עכ"ד. ודון מיניה לנ"ד. וע"ע בשו"ת דברי מלכיאל (ח"ה סימן קמ). אתה הראת לדעת דאין מקום לחוש כלל להאי חששא שמא יבואו ליהנות מאפרן, וממילא אין לאסור מטע"ז לשרוף גופות מתים גויים.

◆

יד.

ונראה דבנ"ד, ששריפת הגופות נעשית ע"י פועלים נוכרים, קיל טפי, דהגם דאמרינן בשבת (דף קנ ע"א), אמירה לגוי שבות היא, מ"מ הא כבר נחלקו הפוסקים

אי אמרינן אמירה לגוי שבות היא אף בשאר דיני התורה ולא רק בשבת, והגם דנקטינן לחומרא בזה, וכמ"ש בשו"ת עטרת פז (ח"א חיו"ד סימן יד עמ' תיא והלאה), מ"מ מידי מחלוקת לא יצא. וכל שכן אי הוה מידי דאסור מדרבנן, שמצינו לרבים מהפוסקים שנקטו שבשאר איסורים, שאינם של שבת ויו"ט, יש להקל באמירה לגוי באיסורי דרבנן, וכמו שכתב הפר"ח באו"ח (סי' תסח), והגאון רבי יונה נבון בשו"ת נחפה בכסף (חיו"ד סי' ד), והגאון הרב החיד"א בברכ"י חאו"ח (סי' תקנא סק"ד) ועוד. וכמ"ש בשו"ת עטרת פז (שם, ובח"א כרך ג חחו"מ סימן ט). עי"ש.

ובייחוד דהוה הכא גם כן שבות דלית ביה מעשה דהיינו אמירה בעלמא, ובדבר שאיסורו לישראל שנוי במחלוקת, דהא להני פוסקים שהזכרנו, דס"ל שמת גוי לא בעי קבורה, ליכא למיחש לשריפת גופו, דלית בהו שאר הני טעמי דאסרו שריפת גופת יהודי, וכמשנ"ת. ובנידון זה כתב בתפארת ישראל בכלכלת שבת (בסוף דיני אמירה לגוי אות ה), כל דבר ששנוי במחלוקת בין הפוסקים אם הוא מותר ע"י ישראל, מותר לומר לגוי לעשותו, ולכן מותר לומר לגוי להסיר החשוקים של חבית שיש בה מרקחת וכיו"ב, וכמ"ש מג"א (סימן שיד ס"ק יד). וכן מותר לומר לגוי לכבד הבית במכבדת, וכמ"ש הרמ"א (סימן שלז ס"ב). ע"כ. והו"ד בשו"ת יביע אומר (ח"ז חאו"ח סימן מב אות יא בהערה), ומדבריו משמע דכן הוא דעת הרמ"א והמג"א [ואמנם בזה יש פלוגתא, וכמ"ש בשו"ת יביע אומר שם ואכמ"ל], וגם אי הווה הפועלים נוטלים שכר מאת היהודי, ליכא למיחש דהוה יד פועל כיד בעה"ב כמ"ש לחדש בספר מחנה אפרים (הלכות שלוחין סימן יא), דכבר רבו הפוסקים שדחו את דבריו בשתי ידים, וקיבצם כעמיר גרנה בשו"ת יביע אומר (ח"י חאו"ח סימן כו אות ה), עי"ש.

◆

טו.

ועל פי הדברים הנזכרים לעיל יש גם להתיר לבעל מפעל הקורמטוריום ליטול מעות על כך, דמלבד מה שהבאנו פלוגתא אי מת נכרי אסור בהנאה, וגם אם אסור, שמא אינו אלא מדרבנן וכו', הבט ימין וראה, עוד יש לומר לענ"ד דלא חשיב דרך הנאתו ממת, ואת"ל דחשיב כדרך הנאתו, מ"מ לא הוה הנאה מן המת במישרין אלא בעקיפין, וכל כה"ג שרינן. צא ולמד ממ"ש הריטב"א בסוכה (דף לא

ע"ב), דלא חשיב נהנה מאיסורי הנאה אלא כשנהנה מגופו של האיסור, אבל כל שאין ההנאה מגוף האיסור אלא שגורם לו הנאה וריוח ממקום אחר לא הויא הנאה. וכמ"ש (ר"ה דף כח ע"א) הנודר הנאה מן המעין טובל בו בימות הגשמים, שאינו נהנה מגוף המים, ואע"פ שטבילה זו גורמת לו לעלות מטומאה לטהרה ומכשירתו לכל הדברים, לית לן בה. וכן הא דאמר רבא בסנדל של ע"ז לא תחלוץ ואם חלצה חליצתה כשרה דמצוות לאו להנות נתנו, אע"ג דמרווחא טובא בהיא חליצה לא חשיבא הנאה מגוף האיסור.

ולכאורה יש להעיר על זה מדברי הרשב"א ביבמות (דף קג ע"ב), אהאי דאמרינן בגמרא התם חלצה במנעל של איסורי הנאה חליצתה כשרה, שהביא קושיא בשם הרמב"ן ז"ל, אמאי חליצתה כשרה הרי האשה נהנית במה שניתרת לשוק, והניח את הדברים בצ"ע. ע"ש. ומשמע דלא שמיע ליה כלומר לא סב"ל האי חילוקא. וא"כ הוה פלוגתא דרבוותא בזה אי חשיבא הנאה כזו כהנאה.

אמנם, יש לדקדק דהאי קושיא לא קשה לפירש"י אלא רק על פשט הרמב"ן בסוגיא שם ואפרש שיחתי, דהנה רש"י פירש שם הטעם דהואיל ולהלוכה עביד ומשמשי ע"ז לאו לשריפה קיימי הואיל ואית להו תקנתא בבטול, ואי משום איסורי הנאה, מצות לאו ליהנות נתנו, ואי משום שנהנית שנתרת לעלמא בכך, מ"מ עכובה משום מצוה דרמיא עליה היא ומצוה לאו הנאה היא. ומיהו לכתחלה לא תחלוץ מפני שנראית כנהנית מע"ז, א"נ משום דכל למצוה מאיס. עכ"ד. והרמב"ן כתב לפרש דלהכי לכתחלה לא תחלוץ, משום דנהנית שניתרת לינשא ע"י כך, אבל בדיעבד חליצתה כשרה, דנהי דעבדה איסורא חליצתה לא מיפסלא בהכי. והקשה לפירוש זה מהא דאיתא בראש השנה (שם) רבא אמר אחד זה ואחד זה לא יצא הדר אמר רבא אחד זה ואחד זה יצא מ"ט מצות לאו ליהנות ניתנו. אלמא טעמא דמצות לאו ליהנות ניתנו הא אילו ניתנו ליהנות בהן לא יצא, וטעמא דמילתא דכיון דאם לא יצא לא נהנה ולא עבד איסורא אמרינן דלא יצא, דכשאתה אומר יצא עכשיו הוא שנהנה, וא"כ הכא הוה לן למימר חליצתה פסולה, כדי שלא תהנה ולא תעבור. עכ"ד. והמעיין יראה דלפי רש"י לק"מ, דהא לא קאמר דעוברת על איסור, אלא דלא חשיבא הנאתה הנאה במה שנהנית שנתרת לעלמא, דמ"מ עכובה הוא משום מצוה דרמיא עליה היא ומצוה לאו הנאה

היא. ובדעת רש"י ע"כ יש לומר דס"ל כהריטב"א, דאף דמייתי לה הנאה עקיפה, ע"י מה שמותרת לשוק, בכל זאת לא חשיבא כהנאה מגוף האסור.

והנה בב"י (אבהע"ז סימן קסט סעיף כג) הביא את דברי רש"י הנזכרים, לחודיה, ונראה דנקיט כותיה לדינא. וא"כ י"ל דאף הב"י ס"ל דכל כה"ג לא חשיבא הנאה, וכמ"ש הריטב"א. וע"ע בשו"ת אבני מילואים (סימן כח) ובשו"ת משנה הלכות (ח"ב סימן נט). וכן נקטו עוד כמה מגדולי הפוסקים, קיבצם כעמיר גרנה בשו"ת יביע אומר (ח"ג חיו"ד סימן כב אות כא), ומשם בארה.

◆

טז.

ובהיותי בזה, בתחילה עלה במחשבה להוכיח דודאי לא חשיב הנאה מה שנוטל מעות בעבור שריפת גופת המת, דהא אף גבי הטהרה והקבורה חזינן דנוטלים מעות על זה, וכן היה המנהג שנים על גבי שנים בכל קהילות ישראל, פוק חזי מאי עמא דבר. והכי איתא בירושלמי ביבמות (פ"ז ה"ג) כל הלכה שהיא רופפת ואין אתה יודע מה טיבה צא וראה היאך הציבור נוהג ונהוג. ע"כ. וכ"נ ממ"ש בשו"ת התשב"ץ (ח"ג סימן יג), דאין לחוש בנטילת שכר בעבור הקבורה דהוה שכר בעד המצוה[ה], עי"ש. ולא זכר ש'ר כלל להאי חששא שנהנה מן המת. וע"ע בשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של-שלא), שאישר את המנהג ליטול מעות בעד מקום הקבורה, וכמו שהמליצו ע"ז אי אפשר לפתיחת הקבר בלא דמי'ם. עי"ש.

ובינותי בספרים וחמותי ראיתי למ"ש בשו"ת חתם סופר (חאו"ח סימן קכח), שהקשה רעק"א לבעל החוות דעת איך הותר ליקח שכר מתים דאסור בהנאה, הא הוה כשוכר פועל לעשות עמו ביי"נ (עיין בע"ז דף סב ע"א)? ותירץ לו הגאון חוו"ד

ה). והיינו כמ"ש חז"ל בנדרים (דף לז ע"א) מה אני בחינם אף אני בחינם. ונראה דרק לזה כונתו, ולא לאיסוה"נ. ואמנם לפי המשך דבריו שם בתשובה, גם להאי חששא דאיסוה"נ ליכא למיחש ביה, דכתב דהחפירה הנעשית קודם הקבורה, לא הוה אלא כהכשר מצוה, דיכול הוא לחפור לעצמו קבר בחייו, ומהשתא כשלא חפר ומטיל זאת על הציבור שפיר יכולים לבקש שכר בעד ד"ז. עכ"ד. ודון מיניה דנאמר דמטע"ז לא יהא חשיב כנהנה מאיסוה"נ, דהתשלום הוא עבור החפירה ושאר הדברים שיכול היה לעשותם קודם קבורתו, והשתא הטילם על הציבור, וע"כ מחוייב לשלם. וכ"כ לפרש בדבריו בשו"ת משנה הלכות (ח"ד סימן קפא) עי"ש.

דקבורת המת הוה למעט התיפלה (שם סג ע"ב) והיינו שבעצם הקבורה מסלק את איסורי ההנאה, ובכה"ג מותר ולא חשיב כרוצה בקיומו שתהיה הנאתו אסורה. והחת"ס גופיה כתב לתרץ דדוקא היכא דרוצה בקיומו אסור משום איסור ההנאה עצמו אז שכרו אסור, דהפועל רוצה בקיומו, לא כן גבי מת דאין איסור הנאתו גורם לאיסור של קיומו, דרק משום כפרה או בזיוניה, ואילו לא היה צריך כפרה ולא היה שייך בזיוניה אין מצוה לקוברו, אע"פ שאסור בהנאה, ובכה"ג שכרו מותר. עכ"ד. אתה הראת לדעת דלאו מילתא פשיטא היא ליהנות אף ממון הקבורה. ואמנם לדינא גם לפי תירוצו של החו"ד וגם לפי תירוצו של החת"ס יהיה מותר ליהנות מהממון הניתן בעד שריפת הגופות, דאין לך מיעוט תיפלה גדול מזה ששורפו, ועוד דבמת אין איסור הנאתו גורם לאיסור של קיומו וכמ"ש החת"ס ואתי שפיר.

אלא שראיתי להגאון בעל שו"ת אחיעזר (ח"ב חיו"ד סימן יט אות ד), שעמד על ב' תירוצי הני רבוותא וכתב, דמ"ש החו"ד לתרץ דקבורת המת הוי כלמעט בתיפלה תמוה, דבמת לא שייך סברא דלמעט בתיפלה, דהא אינו רשאי לאבדו ועוד דהא נוטלין שכר שמירת המת. וגם תירוץ החת"ס אינו רק אם נימא דדוקא בע"ז ויי"נ וחמץ שייך רוצה בקיומו, אבל לא בשארי איסורי הנאה וכו'. ועל כן יש לומר דלא חשיב האי נטילת מעות בעד הקבורה אלא כדמי היזק ודמי בטלה, ולהכי שרי. עכתו"ד. ואמנם לפי"ד יש לעיין אי גם בנ"ד, כששורף את גופות המתים ומקבל שכר, הוה האי שכר כדמי היזק ובטלה, דבשלמא גבי קבורה, דאיכא מצוה, שפיר איכא למימר הכי, אך הכא מי הזקיקו לזה להכניס עצמו לעסק זה, שבודאי אין כונתו אלא להרויח ולא לקבל רק שכר בטלה, וגם אם יאמר שמעות אלו שמקבל בעד שריפת הגופה הוה שכר בטלה תמ"ה תמ"ה יקראו על דבריו.

ונראה שכדאי הני תרי רבוותא הגאון החו"ד והחת"ס לסמוך על דבריהם בשעת הדחק, כ"ש בנ"ד דלא הוה שעת הדחק, דאיכא כמה ספיקות וספקי ספיקות, דהא איכא למימר דבמת גוי שפיר חשיבא מיעוט תיפלה דמותר לאבדו, וגם אינו אסור בהנאה כשאר איסוה"נ, וכמשנ"ת לעיל, וממילא ליכא למיחש לרוצה בקיומו, ואפשר דאף האחיעזר גופא יודה בזה. גם בשו"ת חלקת יעקב (חיו"ד סימן קצא אות ג) הביא את כל המו"מ הנזכר ואת דברי האחיעזר, וקילס תירוץ החת"ס. עי"ש.

וע"ע בשו"ת שואל ומשיב (מהדורה קמא ח"ב סימן קנא), ובספר ירחון הכנה"ג (ספר ד ורשא תרנ"א עמ' 77 הערה י) ובילקוט הגרשוני (על האותיות אות ק ערך קבורה) ובשו"ת ציץ אליעזר (חי"ט סימן נג אות ה), ובשו"ת משנה הלכות (ח"ד סימן קפא). ובספר גשר החיים טיקוצ'ינסקי (חלק ב פרק ה) שו"ר להגאון הגר"ש ואזנר (שליט"א) [זצ"ל] בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנו), שמצדד להתיר ליטול מעות אף ליהודי שעובד כקברן אצל גויים וצריך לשרוף את גופות מתיהם. עי"ש. וכ"ש בנ"ד, שעל פי דבריו שם יש להתיר.

◆

המורם מכל האמור

מותר ליהודי הנזכר לפתוח בית חרושת לשריפת גופות הגויים (קרמוטוריום), ששם יעבדו פועלים נכרים. ומותר לו אף ליטול ממון בעד זה, שאין הממון נאסר בהנאה. והנלענ"ד כתבתי וצי"מ וימ"נ. ונזכה לבשורת הנבואה "יחיו מתיך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שכני עפר כי טל אורת טלך וארץ רפאים תפיל" (ישעיהו פרק כו, יט), במהרה בימינו אמן.

סימתי מערכה זו בעזהי"ת בליל ה' כסלו התשע"ד
אפרים כחלון

◆ ◆ ◆